

QADIMGI XORAZM TILINING O'RGANILISH TARIXI

¹Ibragimov Umrbek Umarbek o'g'li, Vena universiteti
Tarix fakulteti doktoranti

²Qo'ziyeva Nodira O'ktamboy qizi, Urganch davlat
universiteti

HISTORY OF THE STUDY OF THE ANCIENT KHOREZM LANGUAGE

¹Ibragimov Umrbek Umarbek oglu, PhD student, Faculty
of History, University of Vienna

²Koziyeva Nodira Oktamboy kizi, Urgench State University

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕХОРЕЗМИЙСКОГО ЯЗЫКА

¹Ибрагимов Умрбек Умарбек оглы, докторант
исторического факультета Венского университета

²Козиева Нодира Октамбой кызы, Ургенчский
государственный университет

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm tilining o'rganilish
tarixi mahalliy va xorijiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm, Xorazm tili, uyg'onish davri,
Tarjumoni, Bailey, Qazmini, Volin, Benzing, Henning, Zaki
Validiy.

Annotation: This article describes the history of
Khwarezmology based on local and foreign sources.

Key words: Khorezm, Khwarezmian language, renaissance,
Tarjumani, Bailey, Kazmini, Volin, Benzing, Henning, Zeki-Velidi.

Аннотация: В данной статье описывается история
изучения хорезмского языка на основе местных и зарубежных
источников.

Ключевые слова: Хорезм, Хорезмийский язык,
Ренессанс, Таржумани, Баилей, Газмини, Волин, Бензинг,
Хеннинг, Заки Валиди.

Xorazm tili haqida qisqacha. Xorazm tili
bu O'rta Osiyodagi Xorazm vohasida, qadimgi
davrlardan to O'rta asrlargacha qo'llanilib kelingan
o'lik, ya'ni muomalada ishlatilmaydigan til
hisoblanadi va bu tilni hozirgi Xorazm shevasi bilan
adashtirmaslik lozim. Ushbu til Hind-Yevropa tillar
oilasi, Eroniy tillar turkumi, Sharqiy Eroniy tillar

guruhiga kiradi. Tilning yakuniy qo'llanilish davri
haqida aniq ma'lumotlar deyarli yo'q. Ko'pchilik
tadqiqotchilar Xorazm tilining o'lik tilga aylanishini
XIII asrda bo'lgan deb ta'kidlashadi, lekin tilning
qo'llanilish davrini XV-XVI asrgacha deb
hisoblashimiz mumkin. Aynan shu davrdan
e'tiboran, bu til insonlar yodidan o'chdi, uning

<https://orcid.org/0000-0001-8212-0900>

e-mail:

umrbektagan@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-53751718>

e-mail:

nadiraoktamavnaa@gmail.com

o'rini turkiy til egalladi. Bir vaqtlari Xorazm tilida so'zlashgan insonlar endilikda, to'liq, turkiy tilning o'ziga xos Xorazm shevasida muloqot qila boshladilar.

Yevropada uyg'onish davrida Sharqqa nisbatan qiziqish ortib borishi natijasida ko'pchilik olimlar Sharq tarixini qaytadan tadqiq eta boshladilar. Bu izlanishlar natijasida olimlarga O'rta Osiyoda so'g'd, xo'tan, parfiyoniy tillari mavjud bo'lganligi ayon bo'ldi. Ammo Xorazm tilining qayta kashf qilinishi XX asrning 20-yillariga borib taqaladi.

Dastlabki izlanishlar. Xorazm tiliga oid dastlabki topilgan manba bu at-Tarjumoniylar taxallusli olimga tegishli bo'lgan islomiy fiqhga oid "Yatimat ad-Dahr" asari edi [4:203]. Asar 1266/67-yilda yozilgan bo'lib, nikoh, ajrim, qasam kabi mavzular bo'yicha Xorazm tilida, arab alifbosida, yozilgan aniq shakl (formula) lardan iborat [9:79]. Asar, garchi, ilm ahliga ertaroq ma'lum bo'lgan bo'lsa-da, undagi so'zlarning tarjimasi berilmaganligi sababli olimlar unga tushunmadilar va asar uzoq vaqt Istanbul kutubxonasining yangi va qattiq shikast yetgan asarlar bo'limida qolib ketdi.

Xorazm tilini o'rganishning haqiqiy ibtidosi 1927-yili Ahmad Zaki Validiy To'g'on yuqorida aytib o'tgan asarni tarjima qilishi bilan boshlandi [6:540]. Zaki Validiy asardagi 40 ta so'z, ya'ni, 13 ta jumlaning tarjima qilishga erishgan edi [13:9]. Ayni shu davrdan boshlab lingvistikada o'ziga xos Xorazmshunoslik (Khwarezmology) yo'nalishi yuzaga kela boshladi.

Ushbu mavzuni o'rganishga Zaki Validiydan so'ng buyk nemis olimi V.B.Henning kirishdi va u sohaga oid dastlabki maqolasini 1936-yili nashr ettirdi [8:30]. Uning bu ishidan chorak asr o'tgach H.V.Bailey, 1961-yili Zaki Validiy va Henning haqida "sekin-asta paydo bo'layotgan xorazmliklar" deya ta'rif bergan edi.

Shuni aytib o'tish kerakki, yuqorida ta'kidlab o'tgan olimlar ushbu tilning dastlabki tadqiqotchilari sifatida, Xorazmda fors va eski o'zbek alifbolaridan farqlanuvchi, arab imlosi asosida tuzilgan, 34 harfdan iborat alifbo amal qilganini ham kashf etdilar. Bu alifbo tilning o'ziga xos jihatlari asosida shakllangan va fors alifbosiga

qo'shimcha ikki harf qo'shish bilan hosil bo'lgan edi. Bu harflarning dastlabkisi lab-lab "β" tovushini ifodalovchi ف harfi bo'lsa, ikkinchisi tish tovushi bo'lmish "c" tovushini ifodalash uchun چ harfi edi. Darhaqiqat, Xorazmda alohida alifbo mavjud bo'lgani haqida XI asr tarixchisi Bayhaqiy ham o'z asarlarida ta'kidlab o'tgan edi.

Garchi biz sanab o'tgan olimlar o'z asarlarida Xorazm tilini o'rganish uchun ko'p sa'y-harakat qilsalar-da, hanuzgacha izlanuvchilar uchun tuzukroq ma'lumot bera oladigan manbalar aniqlanmaganligi ularning ishiga ancha g'ov bo'layotgan edi. Ammo 1936-yili Astraxandan Sank-Peterburgdagi Sharqshunoslik institutiga yuborilgan bir qancha qo'lyozmalar orasidan XIII asrda yashagan xorazmlik fiqhshunos Najmiddin Aburajja Muxtor az-Zohidiy al-Qazminiyning XIV asrda ko'chirilgan "Kunyat al-Munya" asarining topilishi tilni o'rganishda keskin o'zgarishlar qila oldi. Asar Xorazm tilida yozilgan bo'lib, nikoh, ajrim, qasam kabi mavzularga oid fatvolarni o'z ichiga oladi. Qo'lyozmada 3000 tacha Xorazm tilidagi so'z qo'llanilgan bo'lib, so'zlarga ko'rsatkichlarning qo'yilishi ularning o'qilishini osonlashtirgan. Asarning eng qimmatli tomoni shundaki, kitob yakunlangach uning oxiriga, keyinchalik, Jalol al-Imodiy ismli shaxs tomonidan 22 varaqdan iborat uchta alohida qo'shimcha matn kiritilgan. Bu matnlarda alohida lug'atlar ham bo'lib, ular ushbu asarda uchrovchi Xorazm tilidagi so'zlarning arabcha va tojikchadagi tarjimalarini o'z ichiga oladi. So'nggi qo'shimchalar Imodiy tomonidan XIV asrda kiritilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlar shundan darak beradiki, Xorazm va unga tutash So'g'd tillari XIII–XIV asrlarda, garchi o'z boshlaridan kuchli turkiylashish jarayonini o'tkazayotgan bo'lsalar-da, hali o'lik tilga aylanmagan va qo'llanilish doirasi ancha keng bo'lgan. Chunki bu davrda kitob yozish va uni ko'chirish ancha katta kuch va mablag' talab qilgan, albatta bu ish shu kitobga bo'lgan talab katta bo'lsagina amalga oshirilgan. Keyingi davrlarda mo'g'ullar bilan birga ko'plab turkiy xalqlarning, qabilalarning O'rta Osiyoga kirib kelishi jarayonida bu yerdagi so'nggi Sharqiy Eroniy xalqlar, jumladan, xorazmiylar va so'g'diylar

assimilyatsiyaga uchradi. Bu jarayon Shayboniylarning Movarounnahrni egallashi bilan o'z poyoniga yetdi. Chunki shu davrdan biz Xorazm va yoki So'g'd tilidagi asarga yoki shular bilan bog'liq tarixiy holatga duch kelmaymiz. Masalan, yuqorida ta'kidlab o'tgan XIII asrda yozilgan Qazminiyning asariga XIV asrda Imodiy tomonidan arab va tojik tillarida izoh berishi, Xorazm tilining so'zlashuv doirasi ancha torayib qolganini ko'rsatar edi. XV-XVI asrlarga kelib, Xorazm tili to'liq o'lik tilga aylanadi, So'g'd tili esa o'zining bir shevasi bo'lmish yag'nobiy tili shaklida to hozirgi kungacha tor doirada qo'llanilib kelinmoqda[13:10].

Yuqorida ta'kidlab o'tganimiz Qazminiyni asarining topilishi rus eronshunos olimlarida katta qiziqish uyg'otgan va S.L.Volin 1939-yilgacha aniqlangan Xorazm tiliga oid barcha qo'lyozmalar haqida o'zining tadqiqotini e'lon qilgan[9:80].

Tolstov va uning faoliyati. Ayni shu 30-yillarning oxiriga kelib S.P.Tolstov boshchiligida Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasining ish boshlashi ham hududga oid ko'pgina jumboqli savollarga yechim topa oldi. Shuningdek, ekspeditsiya Beruniy asarlarida yozib o'tilgan osori-atiqalarning haqiqatdan ham bo'lganini isbotlay oldi. Ayniqsa, S.P.Tolstov tomonidan Qo'yqirilgan qal'adan oromiy imlosi asosidagi Xorazm yozuvida yozilgan idishning topilishi Xorazmiologiyada katta izlanishlarga yo'l ochib bera oldi. Endilikda nafaqat Xorazm-arabiy, balki yangi topilayotgan Xorazm-oromiy manbalari ustida katta tadqiqotlar boshlandi. Bunday tadqiqotlardan eng kattasi Tuproqqal'a saroy arxivi topilishi munosabati bilan, undagi hujjatlar ustida olib borildi. Hujjatlarni dastlab S.P.Tolstov o'qib, o'z asarida nashr etdi[10:89]. Keyinchalik bu arxiv ustidagi tadqiqotlar yana davom ettirildi, unda S.P.Tolstov, A.V.Livshits, B.I.Vaynberg, Abayev, V.B.Henning, Rapoport, Nerazik kabi olimlar faol qatnashdilar. Yakuniy xulosalar esa "Топрак-кала Дворец" asarida e'lon qilindi[11:274].

Ikkinchi jahon urushidan so'ng qo'lyozma asarlarni tadqiq etish yana jonlandi. Jumladan, 1951-yili Zaki Validiy, Konyada saqlanayotgan 1135/36-yilda yozilgan Zamaxshariyning Xorazm tilidagi "Muqaddimat ul-Adab" asarining glossariy

(tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar lug'ati)ni tuzdi[5:6]. V.B.Henning ta'rificha asar har bir tadqiqotchi uchun juda yaxshi manba vazifasini o'tay oladi, chunki arab alifbosidagi asarni o'qish juda mushkul bo'lib, oddiygina "uy" ma'nosini anglatuvchi "pvk" (pavak) so'zining arabiy imlodagi shaklini 36 xil usulda, "u o'zgargan edi" so'zining ma'nosini beruvchi "nyvyd" so'zini 2640 xil usulda o'qish mumkin edi. Zaki Validiy esa o'z lug'atida har bir so'zga ko'rsatkichlar, izohlar va diakritik belgilarni berish orqali ko'p muammolarga yechim topib bergan edi. Zaki Validiy bu nusxani e'lon qilgach, uning ustida o'zidan boshqa deyarli hech kim alohida tadqiqot olib bormadi. Faqatgin 60-yillarga kelib dastlab Germaniya Federativ Respublikasining Istanbuldagi konsuli, keyinchalik Mayns Universiteti professori bo'lib ishlagan J.Benzinggina bu ishga qo'l urdi. Benzing aslida turkshunos olim bo'lib, u hozirgi Xorazm shevasini to'liq anglash uchun uning ajdodi, eroniy Xorazm tilini o'rganish zarurligini anglagan holda ushbu asarni o'rgana boshlagan. Uning izlanishari haqida quyiroqda alohida to'xtalib o'tamiz.

Yana shu yili, ya'ni 1951-yili rus tadqiqotchisi A.A.Freyman ham o'zining Xorazm tiliga oid 1937-1941-yillari nashr qilingan to'rtta maqolasi va 1939-1948-yillari nashr etilgan turli asarlarini jamlagan ikki qismdan iborat "Хорезмийский язык" asarini chop ettiradi[13:7]. Asarning birinchi qismi yuqoridagi to'rt maqola, Qazminiyni "Kinyat al-Munya" asaridagi 6 bobning to'liq grammatik va leksikografik tahlilini o'z ichiga oladi. Asarning ikkinchi qismi esa, Xorazm tili leksikasiga bag'ishlanadi. Ammo aytib o'tish kerakki, muallif asari yozilgan paytda Sovet Ittifoqida Stalinizm o'zining avj pallasida bo'lgan va shu sababli Freyman o'z asarida ushbu tilni o'rgangan, biroq o'sha paytdagi Sovet davlatining "eski dushmanlari"ning nomlarini keltirmay o'tadi. Masalan, Xorazm tilini o'rganish tamal toshini qo'ygan Zaki Validiy ismi asarda biron marotaba ham keltirilmay o'tilgan.

Rus tadqiqotchilaridan yana biri, M.N.Bogolyubov ham o'z ilmiy izlanishlari bilan Xorazm tiliga oid ayrim grammatik muammolarni hal etishda o'z hissasini qo'shib bordi[12:81].

Ushbu qilingan ilmiy izlanishlar natijasida Xorazm tilini o'rganish va tadqiq etish anchayin o'sgan bo'lsa-da, 60-yillarga kelganda kimdir bu ishlarni kengroq tahlil etishi va umumlashtirishi zarurati yetilib kelgan edi. Shunday vaziyatda bu vazifani eronshunos olimlardan ko'ra bir qadam oldinda bo'lgan nemis turkshunos olimi J.Benzing 1968-yili amalga oshirdi[2:10]. U shu yili Xorazm tilida bitilgan "Muqaddimat ul-Adab"ning boshqa bir nusxasini keng jamoatchilikka ma'lum etadi va u haqidagi o'z qarashlarini ham beradi. Ammo uning qilgan tadqiqotlari ayrim eronshunos olimlarga maqbul kelmadi va tanqidlarga uchradi. Hatto D.N.MakKenzie o'z asarlarining birida Benzingga nisbatan "Har kim Xorazmiologist bo'lib qolyapti", deb tanqid ham qilgan edi. Bu kabi tanqidlar ham asosli bo'lib, Benzing o'z ilmiy tadqiqotida shu kungacha tuzilgan ilmiy qoliplarni cheklab o'tgan holda, o'zining ilmiy qarashlarini ko'proq namoyon qilgan edi. Shunday bo'lsa ham, uning xatolarini kechirsa bo'ladigan yagona sababi bu uning eski "sehrli tizginlar"ni bo'shata bilgani bo'ldi.

Shu o'rinda yana bir jihatga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Yuqorida aytib o'tganimiz kabi, J.Benzingga norozilik bildirgan olim D.N.MakKenzie o'z asarida ilk bora "Xorazmiologist" atamasini qo'llaydi, bu esa XX asr 60-yillari oxiriga kelib fanda o'ziga xos "Xorazmiologiya" (Khwarezmology) sohasi Xorazm tilini o'rgnuvchi alohida lingvistik fan sifatida to'liq shakllanib bo'lganini ko'rsatadi. Uning tamal toshini esa 1927-yili Zaki Validiy To'g'on qo'ygan edi.

J.Benzing o'zining oldiga qo'ygan maqsadi sifatida keyingi yillarda ham ushbu mavzuda ishlashni davom ettirgan holda, "The Khwarezmian Glossary" asarini nashr ettiradi, ammo bu ham D.MakKenzie tomonidan tanqid qilinadi. Shu bilan bir vaqtda V.B.Henningning "A Fragment of Khwarezmian Dictionary" – "Xorazmcha-inglizcha lug'at"i ham ommaga taqdim etiladi. Afsuski, bu vaqtda V.B.Henningning o'zi vafot etgan bo'lib, kitob undan qolgan o'ziga xos meros edi. Uning lug'ati 260 ta matn, ya'ni maqoladan iborat bo'lib, keyinchalik D.MakKenzie unga qo'shimcha 300 ta

maqola kiritdi va to'ldirilgan bu lug'at Xorazmiologiyada Supplement (qo'shib mukammallashtirilgan) nomini oldi.

Keyingi davrlarda Xorazmiologiyada eng asosiy muammo bu oromiy va arab imlosidagi so'zlarni yagona lotin alifbosiga o'tkazish va transliteratsiya ishlari bo'ldi. Transliteratsiya ishlarida "Muqaddimat ul-Adab" asarining variantlari va g'arbdagi ko'pchilik olimlarga ma'lum bo'lmagan "Kunyat al-Munya" asarlariga ko'proq murojaat etildi. Biroq asarlardagi turli harflarda nuqtalar joylashuvining o'zgarishi transliteratsiyada ayrim muammolarni keltirib chiqarib, olimlarning ikki guruhga ajralishiga olib keldi. Birinchi guruh to'liq transliteratsiya, ya'ni so'zning unlilar va so'zni o'qish uchun ko'rsatkichlar berilgan mukammal shaklini yaratish tarafdorlari edilar, bunda olimlar ko'plab qiyinchiliklarga duch kelganlar, chunki so'zning to'g'ri va to'liq talaffuz etilishini ko'rsatish uchun shu so'zning arab imlosidagi variantida nuqtalar va harakatlar berilishi kerak bo'lgan. Ikkinchi guruh olimlar esa xom transliteratsiya tarafdori edilar, ular berilgan so'zdagi harflarning arabiy imlodagi shaklini to'gridan-to'g'ri lotin imlosiga o'tkazib, uning ma'nosiga izoh berish bilan kifoyalanganlar. Jumladan, MakKenzie va Benzinglar ham shu yo'ldan ketganlar.

Xotima. XX asr 80-yillaridan boshlab Xorazm tilini o'rganish pasaya boshladi. Asosiy tadqiqotlar tilning grammatikasi yoki uning lug'atini ishlab chiqishga emas, Xorazm tilida Xorazm-oromiy alifbosida yozilgan hujjatlarni o'qish va ularni tarjima qilishga qaratila bordi. Shunday bo'lsa-da 80-90-yillarda ham Xorazm tilining lug'atini ishlab chiqishga oid bir qancha ishlar olib borildi. Jumladan, J.Benzing 1983-yili "Xorazmcha so'zlar indeksi" nomli xorazmcha – nemischa lug'at ishlab chiqdi. Aslida asar 1972-yiliyoq tayyor bo'lgan bo'lib, avvalgi asaridagi kabi xatoliklar bo'lishi vaji sabab lug'at nashrga berilmagan edi. Faqatgina 1983-yili Helmut Humbaxning shaxsiy tashabbusi va ilmiy ko'magi asosida bu asar nashriga ruhsat berilgan[1:7]. Bundan tashqari shu davrda Helmut Humbax[3:193] va D.N.MakKenzie[7:9] kabi

olimlar ham yana bir qancha ilmiy ishlarini eʼlon qilganlar. Soʻnggi vaqtlarda Xorazm tili va uning bilan bogʻliq boshqa masalalar ustida olimlarimizdan M.Isʼhoqov va A.Matniyozovlar oʻz ilmiy izlanishlarini olib bormoqda[14:35].

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Benzing Johannes. Chwaresmischer Wortindex. Otto Harrasowitz-Weisbaden. 1983.
2. Benzing Johannes: Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der Muqaddimat ul Adab. I. Text. Weisbaden 1968.
3. Humbach, Helmut: Choresmian in: *Compendium Linguarum Iranicarum*, 193–203, hrsg. von Rüdiger Schmitt, Wiesbaden 1989.
4. Islamica, III, 1927.
5. Khorezmian Glossary of the Muqaddimat al-Adab. Edited by Zeki Velidi Togan. Istanbul. 1951.
6. MacKenzie D.N. Khwarezmian Glossary-I, BSOAS 33. 1970.
7. MacKenzie, D.N.: The Khwarezmian element in the *Qunyat al-munya*, London 1990.
8. Über die Sprache der Chvarezmier. ZDMG, xc, 1936, S 30-34.
9. Волин С.Л. Новый источник для изучения хорезмийского языка. Зап. Инст. востоков. АН СССР, т. VII, 1939.
10. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Издательство восточной литературы. М. 1962.
11. Топрак-кала дворец. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, XIV Издательство Наука, Москва 1984.
12. Ученье записки Ленинградского Государственного Университета 305, 12, (1961), pp. 81-84 ;306, 16 (1962), pp. 6-15. Народы Азии и Африки 1961, 4, 182-187. – Краткие Сообщения Института Народов Азии 67 (1963), pp. 99-103.
13. Фрейман А.А. Хорезмийский язык. Издательство АН СССР. Москва-Ленинград. 1951.
14. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. – ЎзР ФА Археология институтида 2016 йил 28-29 апрелда ўтказилган ёш олимларнинг Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 25 йиллигига бағишланган Республика конференцияси материаллари. Самарқанд – 2016.

